

حوزه های علمیه به عنوان نهاد آموزشی و پژوهشی در زمینه دین، نقش بسیار مهمی در هدایت دین و جامعه ایفا می کنند. این نهاد با تربیت طلاب و مبلغین، به ترویج معارف اسلامی و پاسخگویی به سؤالات دینی مردم می پردازد. به همین جهت روحانیت نقش بسیار مهمی در هدایت مردم و جامعه دارد همانطور که فلسفه بعثت پیامبران هدایت کردن مردم به راه راست و تبیین ارزش های الهی و تعلیم معارف دینی برای مردم است، روحانیت هم مثل پیامبران این وظیفه خطیر را به عنوان رسالت اصلی خودشان می دانند و برای انجام آن از هیچ گونه اقدامی دریغ نخواهد کرد. حوزه های علمیه با برگزاری جلسات علمی و مذهبی، به ایجاد فضایی برای تبادل نظر و گفتمان دینی کمک می کنند، از سوی دیگر این نهادها با ارائه مشاوره های دینی و اجتماعی به مردم، در حل مشکلات اجتماعی و فرهنگی جامعه نقش مؤثری دارند. حوزه های علمیه علاوه بر نقش سنتی خود در تربیت عالمان دینی، در سال های اخیر به سمت (نوآوری های اجتماعی و فرهنگی) متناسب با ذائقه مخاطبین حرکت کرده اند، شاید این حرکات کافی نبوده ولی تا حدودی توانسته نیاز مخاطبین را برطرف کند اما نیاز به کار در این بخش زیاد است. یکی از اقدامات مهم طلاب در دهه های اخیر که کمتر مورد توجه قرار گرفت، ایجاد شبکه های مشاوره اجتماعی و خانوادگی توسط طلاب متخصص است که به حل مشکلات مردم در زمینه های تربیتی، روانشناسی و سبک زندگی اسلامی کمک می کند. همچنین، برخی مدارس علمیه در حال توسعه مدل های آموزشی ترکیبی هستند که علاوه بر دروس سنتی، مهارت های مدیریتی، فناوری های نوین و ارتباطات بین المللی را به طلاب آموزش می دهند. این تحول می تواند حوزه های علمیه را به مراکز علمی و اجتماعی تأثیرگذارتر تبدیل کند. هدف از این پژوهش بررسی نقش حوزه های علمیه در ترویج سبک زندگی اسلامی است.

کلید واژه: سبک زندگی، سبک زندگی اسلامی، حوزه علمیه

^۱ مدرسه علمیه فاطمه الزهرا (س)، اسلام آبادغرب، سطح ۲

حوزه علمیه، مجموعه ای اصیل و ریشه دار در فرهنگ ولایی است که بر اساس تدابیر الهی ائمه اطهار (ع) در تکریم علم و ارجاع مردم به علما، خاصه در عصر غیبت، این مجموعه عظیم شکل گرفته و به حرکت تحولی خود ادامه می دهد. این مجموعه، در طول عمر چند صدساله خود تأثیرات مهم و بی بدیلی در نظام اجتماعی جامعه تشیع داشته و میتوان ادعا کرد که مهمترین محصول آن، در دوران معاصر، پایه گذاری نظام جمهوری اسلامی ایران است. جمهوری اسلامی ایران نظام نوپایی است که با همت و رهبری عالمی برجسته و برخاسته از حوزه علمیه قم، و با حمایت قریب به اتفاق مردم مسلمان ایران، و متناسب با فرهنگ ناب اسلامی شکل گرفت و بر اساس همان بنیانها، در بیش از چهار دهه به رشد و بالندگی خود ادامه داده است. حوزه علمیه در شکل گیری سبک زندگی اسلامی نقشی بی بدیل داشته که در این پژوهش به بررسی این نقش خواهیم پرداخت.

۱- کلیات تحقیق:

۱-۱- بیان مساله:

روحانیت در تاریخ ایران، همواره نقش حاملان فرهنگ را داشته و از نظر جایگاه نیز در مقام برجسته ای قرار داشته اند، به گونه ای که «روحانیت، به عنوان سازمان رهبری کننده مردم و گروهی از افراد هستند. حوزه های علمیه و روحانیت، از عناصر مهم و اصلی مولّد فرهنگ در کشور ما بوده اند، و گفتار و کردار این قشر دینی، همواره حجت شرعی و مقبول افراد جامعه بوده و هست. این ارتباط محکم بین مردم و روحانیت، ایجاب می کند که نگاهی دقیق تر به نقش حوزه در القای فرهنگ عامه، بیندازیم و فلسفه این امر را نیز می توانیم در سخن حضرت علی - علیه السلام - جویا شویم که فرمودند: «خدایا، ضرورت است که در زمین تو حجت هایی باشد که یکی پس از دیگری بر خلقت فرود آیند، تا آنها را به دینت هدایت سازند و علم تو را به آنها فرا دهند تا بدین طریق موالیان تو را از تفرقه و پراکندگی نجات دهند» اگر چه حجت های واقعی خدا، انبیاء و ائمه اطهارند، ولی در زمان غیبت، علما به عنوان حافظان دین و شریعت اسلامی و جانشینان امام معصوم - علیه السلام - وظیفه هدایت جامعه را بر عهده دارند و مردم وظیفه دارند به آنان مراجعه نمایند و آن حجت غایب خود فرمود: «در حوادث واقعه به راویان حدیث و علما مراجعه کنید» لذا در عصر پر التهاب کنونی، مخصوصاً در دو دهه اخیر انقلاب، همه شاهد این نقش بسیار مؤثر حوزه های علمیه و علمای بزرگوار به ویژه در احیای فرهنگ غنی اسلام و حفظ باورها و معتقدات دینی مردم و استخراج برنامه های دین از کتاب ها و رجال و علمای قدیم بوده ایم.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق:

حوزه های علمیه و نظام اسلامی با یکدیگر در اهداف و غایات، هم جهت بوده و هرکدام باید مساعد دیگری باشد. از طرفی، نظام اسلامی برای اینکه بتواند الگوی مناسبی برای دیگر ملتها باشد، باید در همه جوانب و اجزاء خود، کاملاً منطبق بر اصول اسلامی بنا نهاده باشد. حوزه علمیه موظف است با حداکثر توان، به نظام اسلامی مدد رساند. این مهم، جز با مدیریتی کارآمد و متناسب با ظرفیتهای و میراث و سنت عظیم علمی و اخلاقی حوزه های علمیه، ممکن نیست. تولید و ترویج علوم اسلامی و انسانی، همواره بر عهده حوزه های علمیه بوده و هست. تولید فرهنگ و سبک زندگی اسلامی، که در نهایت به تولید فرهنگ و تمدن منجر خواهد شد، جز از راه بارور شدن و تولید علوم اسلامی، امکانپذیر نیست. وظایف حوزه های علمیه، بسی سنگین تر از همه دوران تاریخ بوده و رفع نقائص احتمالی و رشد تواناییها آن، بسیار ضروری است.

۱-۳- اهداف تحقیق

هدف اصلی این تحقیق بررسی نقش حوزه های علمیه در ترویج سبک زندگی اسلامی می باشد.

آشنایی با مفاهیم حوزه علمیه، سبک زندگی و سبک زندگی اسلامی، و نیز بررسی نقش حوزه های علمیه در ترویج و گسترش سبک زندگی اسلامی از دیگر اهداف این تحقیق می باشد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

۱- بررسی نقش حوزه علمیه در تمدن اسلامی از منظر مقام معظم رهبری، حسن محمودی (۱۴۰۴)، نورمگز، شماره ۲۶، ص ۹ تا ۲۶.

۲- مساله شناسی تبلیغ دینی در ایران، میرسندی (۱۴۰۴)، نورمگز، شماره ۱۴، ص ۱۵۴ تا ۱۸۴.

۳- نقش تصویر عمومی حوزه های علمیه در رسانه ها در کاهش جذب نوجوانان به این مراکز، خزایی، اشرف و مرادی (۱۴۴)، نورمگز، شماره ۲، ص ۷ تا ۱۲.

۴- نقش حوزه علمیه در راهبردهای عمومی و دین داری جامعه، زارعی (۱۴۰۳)، نورمگز، شماره ۶۲، ص ۹۴۲ تا ۹۴۸.

۵- خط مشی های تعاملی حوزه علمیه با رسانه ملی، کمایی (۱۴۰۳)، نورمگز، شماره ۱۶، ص ۱۳۲ تا ۱۴۹.

۶- نحوه تبلیغ دین در حوزه علمیه و روحانیت، فرامرزی (۱۴۰۳) نورمگز، شماره ۲، ص ۱ تا ۱۱.

۲- مفهوم شناسی

۲-۱- مفهوم حوزه علمیه

مراکز آموزشی علوم دینی در میان شیعیان حوزه علمیه نامیده می‌شود، این مراکز دارای کارکردهای آموزشی و تربیتی است که از قرون اول اسلامی ایجاد شده است. در مکان‌هایی مانند مدرسه و مسجد دروس مربوط به اسلام تدریس می‌شود، به کسانی که در این مراکز درس می‌خوانند طلبه می‌گویند و برخی از طلاب بعد از طی مراحل تحصیلی لباس روحانیت بر تن می‌کنند. تربیت اخلاقی در کنار امور آموزشی، بخش مهمی از هویت طلبگی را تشکیل می‌دهد. فقه و اصول مهم‌ترین محور دروس حوزوی است. حوزه‌های علمیه زیر نظر مراجع تقلید اداره می‌شود. وجوهات شرعی و موقوفات از منابع مالی این مراکز است.

۲-۲- مفهوم سبک زندگی

اصطلاح سبک زندگی (Lifestyle) در ادبیات جامعه‌شناسی مفهوم تازه‌ای نیست ولی طی یکی دو قرن گذشته از نظر معنایی و کارکردهای آن در تحلیل‌های جامعه‌شناختی امروزی، شاهد رویکردهای نوینی به این مفهوم بوده‌ایم. «سبک زندگی در دوران سنتی و به خصوص قبل از دوران صنعتی شدن به نوعی از مفاهیم زیرشاخه مفهوم طبقه اجتماعی بود و طبقه اجتماعی خود یکی از عوامل ساختاری مفهوم هویت اجتماعی محسوب می‌شد. نمونه شاخص آن «نظریه‌ی طبقه اجتماعی» مارکس است که در واقع شالوده و بنیاد نظریه‌های جامعه‌شناسی‌اش همین مفهوم «طبقه اجتماعی» بود. در دوران معاصر به خصوص طی دهه بیست قرن بیستم رفته‌رفته مفهوم سبک زندگی به عنوان مفهومی مستقل در تحلیل‌های مربوط به هویت اجتماعی به کار گرفته شد» (اباذری و چاوشیان: ۱۳۸۱ ص ۱۰-۵)

۲-۳- مفهوم سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی اسلامی به معنای چشم پوشی از لذات و نعمات نیست بلکه در این روش زندگی رنگ خدایی می‌گیرد؛ انسان‌ها قادر به زندگی ساختگی نیستند و اگر اینگونه باشد زندگی آن‌ها دوامی ندارد همانگونه که یک نقاش به صورت طبیعی نگاه خاصی به دنیای اطراف خود دارد و با ظرافت به زیبایی‌های طبیعت می‌نگرد و همچنین یک شاعر که برای شاعرانه زیستن هیچ تلاشی جز زیستن انجام نمی‌دهد بنابراین سبک زندگی نشان دهنده میزان حضور ارزش‌های جامعه در رفتارها است. (جعفری تبریزی، بی تا، ص ۱۱)

۳- نقش تربیتی و تبلیغی حوزه های علمیه

تربیت در زندگی انسان نقش مهم و اساسی دارد و هر انسانی به گونه ای از آن برخوردار است و کم و بیش بر اساس دیدگاه خود از بعضی ویژگی های آن آگاه است؛ از این رو این مفهوم همیشه مورد توجه بیشتر دانشمندان، فیلسوفان، روشنفکران، مصلحان اجتماعی و حتی شاعران و نویسندگان بوده است (میرزا محمدی، ۱۳۸۹). اساس عالم بر تربیت انسان است. انسان عصاره همه موجودات و فشرده تمام عالم است؛ انبیا آمده اند برای اینکه این عصاره بالقوه را بالفعل کنند و انسان یک موجود الهی بشود. این موجود الهی تمام صفات حق تعالی در اوست و جلوه گاه نور مقدس حق تعالی است (موسوی خمینی، بی تا، ۱۴ص)

پرداختن به تربیت دینی از ناحیه حوزه علمیه، در جامعه امروز، آن هم در فضای مجازی و سایبر، ضرورتی اجتناب ناپذیر است، چراکه دعوت همه جانبه دین در جمیع شئون مادی و معنوی دعوت به صلاح، هم در اعتقادات و هم در اخلاق و رفتار است؛ بنابراین اگر در دنیا، امید خیر یا سعادت باشد، باید از دین و تربیت دینی امید داشت و در آن جستجو کرد؛ بنابراین نشر و توسعه فرهنگ بی بدیل و سعادت آور اسلام از مهم ترین وظایف مجموعه حوزه علمیه بشمار می رود (زارعیان، ۱۳۷۹، ص ۵-۸).

۱-۳- بهره گیری از رسانه های نوین و فضای مجازی

سازوکار بیان مطالب دینی در فضای مجازی مقتضیات خاصی را می طلبد. ارتباط با مخاطب در فضای مجازی به گونه ای است که نمی توان مفاهیم و محتوای معارفی، دینی و تربیتی را ارائه نمود و انتظار تأثیر عمیق در مخاطب داشت. آنچه در فضای مجازی عمومیت دارد، ارتباط های یک طرفه و کنترل نشده است؛ بنابراین در باب تربیت دینی و پرداختن به آن در فضای مجازی، ابتدا باید معین کنیم که کدام معنا مقصود است. گاه از تربیت دینی، تربیت به معنی ااعم اراده می شود؛ این معنی شامل همه ابعاد تربیتی در یک بستر دینی شده و می توان آن را با تربیت اسلامی مترادف دانست. منظور این است که کودک، نوجوان یا جوان مسلمان به گونه ای آموزش ببیند و تربیت شود که شخصیت او با اهداف دینی مطرح شده در قرآن شریف و روایات، همگونی داشته باشد و نهایتاً آن گونه باشد که بتوان او را مسلمان به معنای واقعی کلمه دانست؛ محقق شدن این معنا از تربیت دینی در فضای مجازی امکان پذیر است.

اما تحقق تربیت دینی، به معنی الاخص آن در فضای مجازی چندان امکان پذیر نیست؛ چراکه تربیت دینی به معنای خاص آن نیازمند ارتباطی چهره به چهره و مستمر داشته و شناختی عمیق بین مربی و متربی را طلب می نماید (زارعیان، ۱۳۷۹، ص ۸-۱۵). منظور و مقصود از تربیت دینی در این نوشتار، تربیت دینی به معنی عام آن است؛ چراکه پرداختن به تربیت دینی چهره به چهره نیاز به لوازماتی دارد که ظهور آنها در فضای بیرونی و واقعی است.

گروهی از افراد هستند که پیشرفت یا انحطاط جامعه را با روحانیت در ارتباط می دانند.» (مطهری، ۱۳۶۸، ص ۲۳۹).

با این توضیحات، می توان موارد زیر را به عنوان نقش و رسالت حوزه های علمیه در فرهنگ جامعه، مورد اشاره قرار داد:

۱. دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات: این مورد، اساسی ترین کار ویژه های روحانیت و حوزه های علمیه تلقی می شود. رسالت عظیم حوزه های علمیه در حفظ دین و مقابله با انحرافات بوده است که خود مهمترین برنامه در امور فرهنگ سازی است، زیرا حفظ فرهنگ دینی از هر گونه گزند و ارائه درست آن، خود یک نوع فرهنگ سازی است. امام امت در این باره فرمودند: «تردیدی نیست که حوزه های علمیه و علمای متعهد در طول تاریخ اسلام و تشیع، مهمترین پایگاه محکم اسلام در برابر حملات و انحرافات و کج رویها بوده اند» (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ص ۸۹).

۲. فراهم نمودن زمینه های جامعه پذیری صحیح: جامعه پذیری یعنی آشنا شدن و خو گرفتن یک فرد با ارزش ها و ایستارهای جامعه خویش به گونه ای که در طی آن آشنایی، این فرد هنجارمند می گردد. بنابراین جامعه پذیری همان انتقال فرهنگی است که یک فرد خصوصاً در سنین پائین، اندیشه ها و باورهای را که به طور مستقیم یا غیر مستقیم به او داده می شود، اخذ نموده و با آن خود را شکل و قالب می بخشد. (آلموتد، ۱۳۷۷، ص ۳).

حوزه های علمیه و علمای دینی با مکانیزم هایی، همچون وعظ، خطابه و تبلیغ، موظف به فراهم نمودن زمینه های لازم برای پذیرش ارزش ها و هنجارهای متعالی اسلام در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، حقوقی و غیره هستند. ۳. فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام: یکی دیگر از وظایف حوزه های علمیه و نقش انکار ناپذیر آن در فرهنگ سازی جامعه، فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام اسلامی است. این رسالت که به نوعی فرهنگ سازی و نهادینه شدن ارزش های دینی تلقی می گردد، کراراً از سوی امام امت - رحمه الله علیه - مورد تأکید قرار می گرفت، ایشان در جمله ای فرمودند: «خلاصه کلام اینکه ما باید بدون توجه به غرب حيله گر و شرق متجاوز و فارغ از دیپلماسی حاکم بر جهان در صدد تحقق فقه عملی اسلام برآییم و الا مادامی که فقه در کتاب ها و سینه علما مستور بماند، ضرری متوجه جهانخواران نیست.»

۴. احیای مسجد، به عنوان یکی از مهمترین نهادهای فرهنگ ساز جامعه: از آنجایی که فضای حاکم بر کشور ما دارای صبغه دینی است، ناخودآگاه از منظر خاستگاه روان شناختی می توان، کشش و گرایش اکثریت مردم رابه

سوی آموزه های دینی حس نمود. در این میان، می توان نقش و رسالت عظیم حوزه های علمیه به عنوان پاسداران موارث عظیم اسلام را اثبات نمود و طبیعی است که علاقه قاطبه ملت متدین، به سوی روحانیت اصیل متوجه گردد. از این گذشته، با توجه به نقش و جایگاه ویژه «مسجد» به عنوان بزرگترین نهاد دینی و مدنی و سرپرستی آن توسط روحانیت شیعه موجب می شود تا بیش از پیش نقش روحانیت در عرصه فرهنگ و اجتماع ملموس تر گردد، زیرا پایگاه مسجد بزرگترین مکان برای فرهنگ سازی در سطح جامعه است و این پایگاه در اختیار روحانیت است. به تعبیر پروفسور حمید مولانا، صاحب نظر برجسته جهانی در علم ارتباطات «بزرگترین و مردمی ترین شبکه نهادهای مردمی در دنیا، در اختیار روحانیت شیعه در ایران است.» (اندیشه انقلاب، ۱۳۸۸)

۵. ترویج اخلاق حسنه: از این گذشته، بسیاری از میراث های ماندگار فرهنگی دینی ما مدیون حوزه های علمیه و روحانیت شیعه است. کتاب های بزرگی نظیر، مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی، اصول کافی کلینی، من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، بحارالانوار، تهذیب الاحکام، و صدها جلد کتاب دیگر که همگی آن سرشار از اخلاق، معنویت و خود سازی و راهنمای عمل برای زندگی می باشند. (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۴۷۱). بزرگترین نشانه بر فرهنگ ساز بودن حوزه های علمیه قلمداد می گردد و از همین جاست که می توان با قاطعیت اعلام نمود که بخش عمده آثار مکتوب در عرصه فرهنگ متعلق به روحانیت است.

۶. رهبری دینی: حوزه در تاریخ کشورمان، همواره به عنوان متولی اصلی هدایت دینی در جامعه به حساب می آید و به عبارت دیگر. مرجع رسمی تبیین ارزش ها و تثبیت باورهای دینی و استنباط و الفتای احکام عملی روحانیت نیز پس از قرن ها طلوع خورشید اسلام، بوده و خواهد بود. چنانکه در پرتو پرسش های اعتقادی و نیز گفت و شنوهای مذهبی میان ادیان، همواره دیدگاه جامعه به حوزه و روحانیت معطوف گردیده است، اکنون روحانیت در پرتو همان محوریت دینی خویش توانست، انبوه مردم دین خواه را به دنبال خود گسیل دارد و بالاخره. هدایت و اجرای یک انقلاب مبتنی بر دین را بر عهده بگیرد.

نتیجه گیری:

حوزه علمیه به عنوان یکی از مهمترین نهادهای فرهنگی و اجتماعی در جامعه، می تواند نقش مهمی در پیاده سازی سبک زندگی اسلامی در جامعه ایفا کند. برای این منظور حوزه علمیه باید برای آموزش اخلاقیات و ارزش های اسلامی به جامعه بپردازد و برنامه های آموزشی و پژوهشی مناسب را برای این مهم در جامعه تدوین کند. حوزه علمیه با توجه به نقش مهمی که در فرهنگ و اجتماع دارد، می تواند با برنامه ریزی و اجرای برنامه های مناسب، به کاهش فساد و ارتقای اخلاق در جامعه کمک کند. اخلاقیات اسلامی شامل ارزش هایی مانند امانتداری، عدالت، تواضع، احترام به حقوق دیگران و پاسداری از حقوق عمومی است که اگر به درستی در جامعه

ترویج شود، می‌تواند به شکل گیری سبک زندگی اسلامی کمک کند. بیشتر افراد با اخلاقیات اسلامی آشنا هستند اما مردم باید به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی پایبندی بیشتری داشته باشند. با توجه به این واقعیت، حوزه علمیه می‌تواند با نقش آفرینی در تمامی زمینه‌ها این پایبندی را توسعه داده و سبک زندگی مردم جامعه را به سبک زندگی اسلامی نزدیک تر بگرداند. همچنین، حوزه علمیه می‌تواند با ارائه سخنرانی‌ها و کلاس‌های آموزشی در خصوص ارزش‌های اخلاقی جامعه را به پایبندی به این ارزش‌ها تشویق کند. تحقیقات و مطالعات انجام شده در حوزه اخلاقیات می‌تواند نقش مهمی در تأمین داده‌های مورد نیاز برای ارائه راه‌حل‌های موثر در زمینه ترویج سبک زندگی اسلامی ایفا کند.

منابع:

- ۱- کلینی، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ هـ ق، ج ۱.
- ۲- طوسی، الغیبه، چاپ نجف، ۱۳۸۵ هـ ق.
- ۳- فصلنامه اندیشه انقلاب اسلامی، زمستان ۸۲.
- ۴- مطهری، مرتضی، ده گفتار، انتشارات صدرا.
- ۵- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱.
- ۶- گابریل آلموند و دیگران، چهار چوب نظری برای بررسی سیاست تطبیقی، ترجمه، علیرضا طیب، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۷، فصل ۳.
- ۷- مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، چاپ صدرا.
- ۸- ابراهیم مصطفی و دیگران، المعجم الوسیط، ج ۲.
- ۹- لوئیس معلوف، المنجد فی اللغة، تهران، ۱۳۶۲.
- ۱۰- محمدباقر بیرجندی، کبریت الاحمر فی شرائط المنبر، تهران، ۱۳۷۷ ق.
- ۱۱- نورالدین السمهودی، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، ج ۲، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ۱۲- محمدمهدی فرقانی، پژوهشی پیرامون ارتباطات سنتی در ایران، تهران، ۱۳۷۵.
- ۱۳- اصغرفتحی، منبر؛ یک رسانه عمومی در اسلام، تهران، ۱۳۵۸.
- ۱۴- ابراهیم رشیدپور، وسایل ارتباط جمعی و رشد ملی، .
- ۱۵- علی اکبر فرهنگی، ارتباطات انسانی، چ دوم، تهران، ۱۳۷۴.
- ۱۶- لایل سوسمان و سام دیپ، تجربه ارتباطات در روابط انسانی، ترجمه حبیب الله دعائی، مشهد، ۱۳۷۶ .
- ۱۷- کاظم معتمدنژاد، وسایل ارتباط جمعی، تهران، ۲۵۳۵.

- ۱۸- محسن خندان، تبلیغ اسلامی و دانش ارتباطات اجتماعی، تهران، ۱۳۷۴.
- ۱۹- مهدی محسنیان راد، ارتباط شناسی، تهران، ۱۳۶۸.
- ۲۰- جولیوس گولد و ویلیام ل. کولب، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه گروهی، تهران، ۱۳۷۶.
- ۲۱- بروس کوئن، درآمدی بر جامعه شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، ۱۳۷۰.
- ۲۲- اون هارجی، کریستین ساندروز و دیوید دیکسون، مهارت های اجتماعی در ارتباطات میان فردی، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروز بخت، تهران، ۱۳۷۷.
- ۲۳- الیوت آرونسون، روان شناسی اجتماعی، ترجمه حسین شکرکن، چ سوم، تهران، ۱۳۶۶.
- ۲۴- ریتال اتکینسون، ارنست ر. هیلگارد و ریچارد د.س. اتکینسون، زمینه روان شناسی، ج ۲، ترجمه گروهی، چ چهارم، تهران، ۱۳۷۱.
- ۲۵- جعفری تبریزی، محمد تقی، فلسفه و هدف زندگی.